অধ্যায় ৭ ঃ অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ ঃ নাট্যকাৰ কালিদাসৰ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ মহাকবি কালিদাসৰ জীৱনবৃত্ত

৭.৪ কালিদাসৰ ৰচনাৱলী আৰু সেইবোৰৰ উৎস

৭.৫ কালিদাসৰ শাস্ত্রবৈদগ্ধ্য

৭.৬ কালিদাসৰ লেখনিৰ বৈশিষ্ট্য

৭.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

৭.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- কালিদাসৰ জীৱন কাল সম্পৰ্কে সবিশেষ জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ ৰচনা ৰাজি আৰু সেইবোৰৰ উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়বস্তু জানিব পাৰিব
- কালিদাসৰ শাস্ত্রবিদগ্ধতা তথা তেওঁৰ লেখনিৰ বৈশিষ্ট্যৰ লগতো পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

বিশ্ববিখ্যাত মহাকবি কালিদাসৰ সাহিত্যকৃতিৰ বিষয়ে কৈ বা লিখি ওৰ পোৱা নাযায়। তেওঁৰ নৈপুণ্য তথা ৰচনাশৈলীয়ে যিকোনো পাঠকক বৰ সহজে আকৰ্ষিত কৰিব পাৰে। কিন্তু দুখৰ বিষয় এয়ে যে এইজনা মহাকবিৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ বিষয়ে কোনো ধৰণৰ প্ৰমাণিত তথ্য পোৱা নাযায়। এতিয়ালৈকে বিভিন্ন গৱেষকে এই মহান কবিজনৰ জীৱনৰ ওপৰত বিবিধ তথ্য তুলি ধৰিছে। কিন্তু সেইবোৰৰ অধিকখিনিয়ে মাত্ৰ অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এই অধ্যায়ত আপুনি মহাকবি কালিদাসৰ জীৱন বৃত্ত তথা তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল, জন্মস্থান, সাহিত্যকীৰ্তি, ধৰ্ম আদিৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব। তদুপৰি কালিদাসৰ ৰচনাৱলীৰ উৎস, কাব্যসমূহত প্ৰতিফলিত হোৱা মহাকবিৰ শাস্ত্রবৈদগ্ধ্য আৰু তেওঁৰ লেখনিৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব।

মহাকবি কালিদাস। এই অভিমতৰ সপক্ষে এটি সুপ্রচলিত শ্লোক সদায় উপস্থাপন কৰা হয়। সেই শ্লোকফাঁকি হ'ল—

ধন্বন্তৰি-ক্ষপণক-অমৰসিংহ-শঙ্কু-বেতালভট্ট-ঘটকর্পৰ-কালিদাসাঃ
খ্যাতো বৰাহমিহিৰো নৃপতেঃ সভায়াং ৰত্নানি ৰৈ বৰৰুচির্নব বিক্রমস্য।।

কিন্তু বিক্রমাদিত্য ৰজাৰ ৰাজসভাত থকা ***নৱৰত্নৰ*** এজন হ'ল কালিদাস —এই কথাৰ ঐতিহাসিক ভিত্তি স্থিৰ কৰা নাযায়। কাৰণ বিক্রমাদিত্য নামেৰে বহুজন ৰজাৰ অস্তিত্ব পোৱা যায়। তদুপৰি নৱৰত্ন বুলিলে যিকেইজন পণ্ডিতৰ কথা কোৱা হৈছে সেই আটাইকেইজন সমসাময়িক নহয়। তেওঁলোকৰ সময়ৰ মাজত যথেষ্ট ব্যৱধান আছে বুলি বিভিন্ন তথ্যৰ পৰা জনা যায়। গতিকে কালিদাস আৰু বিক্রমাদিত্যৰ নৱৰত্ন —এই বিষয়ে কোনোধৰণৰ স্থিৰ সিদ্ধান্ত দিব পৰা নাযায়। কিন্তু এচাম পণ্ডিতৰ মতে বিক্রমাদিত্যৰ সৈতে কালিদাসৰ সম্বন্ধ অমূলক বুলি কোৱা টান। কালিদাসৰ গ্রন্থত (১) দিষ্ট্যা মহেন্দ্রোপকাৰপর্যাপ্তেন বিক্রমমহিম্না বর্ধতে ভৱান্ (বিক্রমোর্বশীয়ম্-১), (২) অনুৎসেকঃ খলু বিক্রমালঙ্কাৰঃ (বিক্রমোর্বশীয়ম্-৩), (৩) বিক্রমোর্বশীয়ম্ নাটকখনৰ উপকৰণ আদিয়ে সম্ভৱতঃ ৰজা বিক্রমাদিত্যৰ কথাকে বুজায় বুলি কিছুমান পণ্ডিতে অভিমত পোষণ কৰে। ওপৰত উল্লেখ কৰা কথাবোৰৰ পৰা প্রমাণিত হয় যে কবি কালিদাস কোনো এজন বিক্রমাদিত্য নামৰ ৰজাৰ সভাকবি আছিল। কিন্তু কালিদাসৰ পৃষ্ঠপোষক হোৱা এই বিখ্যাত ৰজাজন ক'ত কেতিয়া ৰাজত্ব কৰিছিল সেই বিষয়ে পণ্ডিত বা গৱেষকসকলৰ মাজত মতানৈক্য আছে আৰু সেই কাৰণে মহাকবি কালিদাসৰ আবির্ভাৱকাল সম্বন্ধেও কোনো সঠিক সিদ্ধান্ত দিয়া নাযায়। ভালেমান পণ্ডিতে কালিদাসক খৃঃপূঃ প্রথম শতিকাৰ কবি বুলি কয়। কিন্তু অন্য এদল পণ্ডিতে উক্ত অভিমত অগ্রাহ্য কৰি কালিদাসৰ আবির্ভাবকাল গুপ্তযুগ বুলিয়েই দঢ়াই কয়। কালিদাসৰ গ্রন্থাৱলীৰ ফৰাছী অনুবাদক হিপোলাইট ফাউচৰ মতে ৰঘুবংশৰ শেষ ৰজা অগ্নিবর্ণৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ পত্নীৰ গর্ভত ওপজা পুত্রৰ জীৱনকালতে কালিদাসৰ জন্ম হৈছিল। সেইচোৱা কাল খৃঃপূঃ ৮০০ শতিকা। আনহাতে কবিজনাই তেওঁৰ 'মালবিকাগ্নিমিত্রম্'ত শুঙ্গবংশীয় ৰজাৰ চৰিত্র কীর্তন কৰিছে। তদুপৰি সেই নাটকত মহাকবিয়ে ভাসৰ নামোল্লেখ কৰিছে। গতিকে কালিদাসৰ কাল ৪র্থ খৃষ্টপূর্বাব্দৰ আগৰ হ'ব নোৱাৰে। পণ্ডিত ভি. ভি. মিৰাশীৰ অনুমানমতে মহাকবি কালিদাসক ৩৫০ খৃষ্টাব্দৰ পৰৱর্তী বুলি কোৱাত বাধা নাই। কেৱল আৱির্ভাব কালৰ বিষয়েই নহয় মহাকবি কালিদাসৰ জন্মস্থানলৈও পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতবিৰোধ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু তেওঁৰ ৰচনাসমূহত পোৱা উজ্জয়িনীৰ বর্ণনা, মহাকাল মন্দিৰৰ বর্ণনা আদিৰ পৰা বহুতে অনুমান কৰিছে যে মহাকবিৰ জন্মস্থান আছিল উজ্জয়িনী অথবা পৰৱর্তী সময়ত তেওঁ উজ্জয়িনীত বসবাস কৰিছল। গতিকে কবিজনৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ বিষয়ে কেতবোৰ তথ্য তেওঁ ৰচনা কৰি যোৱা গ্রন্থৰ মাজৰ পৰা বুটলিব পাৰি।

১) কালিদাস আছিল বিক্রমাদিত্য ৰজাৰ সভা কবি আৰু উজ্জয়িনীৰ অধিবাসী।

২) যথা সম্ভৱ তেওঁ ব্রাহ্মণ আছিল। তেওঁৰ ৰচনাবোৰত বৈদিক চিন্তাধাৰা প্রকাশ পাইছে। ঋষি আৰু আশ্রমৰ বর্ণনা তেওঁ 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' আৰু 'ৰঘুবংশম্' গ্রন্থত তুলি ধৰিছে। আনকি তেওঁ বৈদিক ছন্দত মন্ত্র ৰচনা কৰাৰ প্রয়াস কৰিছে, 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্'ত—

বন্দে পার্বতিপৰমেশ্বৰৌ' বুলি কৈ কবিয়ে তেওঁৰ সাম্প্রদায়িকতাৰ পৰিচয় দিছে বুলি ভবা হয়। শ্রেষ্ঠ নাটক 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্'ৰ নান্দী শ্লোকত কবিজনাই শিৱৰ অষ্টমূর্তিৰ আৰাধনা কৰিছে। নাটকৰ ভৰতবাক্যতো ভগৱান নীললোহিতক মোক্ষ লাভৰ কাৰণ বুলি উপাসনা কৰিছে কবিয়ে। 'মেঘদূত' খণ্ডকাব্যৰ মাজত উজ্জয়িনীৰ স্থলদেৱতা মহাকালৰ উল্লেখ কৰিছে তেওঁ। সকলোৰে মূলত আছে কবিৰ 'কালিদাস' নাম। শিৱৰ অন্যতমা পত্নী কালী বা মহাকালীৰ 'দাস'ৰূপে কবিজনে যশস্যাৰ তুঙ্গত আৰোহণ কৰিছে। 'কুমাৰসম্ভৱম্'ৰ এটা শ্লোকত তেওঁ কৈছে যে (ব্রহ্মাৰ মুখেৰে কোৱাইছে যে) শিৱৰ মাহাত্ম্য স্বয়ং ব্রহ্মা আৰু বিষ্ণুতকৈও অধিক ঃ

স হি দেৱঃ পৰং জ্যোতিস্তমঃপাৰে ব্যৱস্থিতম্।
পৰিচ্ছিন্নপ্রভাবাদ্ধি ন ময়া ন চ বিষ্ণুণা।। কু ২/৫৮।।

তথাপি কালিদাস গোড়া শৈৱপন্থী নাছিল। তেওঁ ব্রহ্মা আৰু বিষ্ণুৰ ওচৰতো নতশিৰ হৈছিল। তাৰ প্রমাণ তেওঁৰ কথাতে পোৱা যায়। তেওঁৰ মহৎকৃতি ৰঘুবংশত কবিজনাই বিষ্ণুৰ অন্যতম অৱতাৰ ৰামৰ বিষয়ে বহলাই চর্চা কৰিছে। 'ৰঘুবংশম্'ৰ এঠাইত (১০/১৬) কবিয়ে বিষ্ণুক পৰমেশ্বৰ বুলি স্তুতি কৰিছে। যথা—

নমো বিশ্বসৃজে পূর্বং বিশ্বং তদনু বিভ্রতে।
অথ বিশ্বস্য সংহত্রে তুভ্যং ত্রেধাস্থিতাত্মনে।।

একেদৰে তেওঁ কুমাৰসম্ভৱত (২/৬) ব্রহ্মাকো স্তুতি কৰিছে ঃ

তিসৃভিস্ত্বমৱস্থাভির্মহিমানমুদীৱয়ন্।
প্রলয় স্থিতিসর্গাণামেকঃ কাৰণতাং গতঃ।।'

কালিদাসে শিৱ আৰু শিৱানীৰ আৰাধনা কৰিলেও তেওঁৰ মনত বৈদান্তিক ভাৱধাৰা এটাই সততে বিৰাজ কৰিছিল। ৰঘুবংশৰ দশম সর্গত (২০-৩১) তাৰে প্রতিধ্বনি শুনা যায়। সেয়ে তেওঁ ব্রহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱ এই ত্রিনাথৰ একতাত বিশ্বাস কৰিছিল। বৈদিক 'একং সদ্ বিপ্রাঃ বহুধা বদন্তি' বোলা কথাষাৰত তেওঁ ভৰসা কৰিছিল। সেই কাৰণে তেওঁ কুমাৰসম্ভৱৰ এটা শ্লোকত (৭/৪৪) কৈছে—

'একৈৰ মূর্ত্তির্বিভিদে ত্রিধা সা সামান্যমেষাং প্রথমাৱৰত্বম্।
বিষ্ণোর্হৰস্তস্য হৰিঃ কদাচিদ্‌বেধাস্তয়োস্তাৱপি ধাতুৰাদ্যৌ।।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ কালিদাসৰ নামটো কোনজন ৰজাৰ লগত যোগ কৰা হয়?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ কিম্বদন্তী মতে মহাকবি কালিদাসৰ পত্নীৰ নাম কি আছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ 'ৰঘুবংশম্' কাব্যৰ উৎস হ'ল ৰামায়ণ/মহাভাৰত— শুদ্ধ উত্তৰটো লিখক।

.....

৭.৫ কালিদাসৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্য

কালিদাসে তদানীন্তন কালত সমাজ আৰু ঋষি-মুনি সেবিত আশ্ৰম-ব্যৱস্থা তথা গুৰুকুলত প্ৰচলিত সকলো ভাৰতীয় শাস্ত্ৰৰ ওপৰত নৈপুণ্য লাভ কৰিছিল। তেওঁ লাভ কৰা শাস্ত্ৰজ্ঞানসমূহৰ তত্ত্ব তেওঁ তেওঁৰ ৰচনাৰাজিৰ মাজেৰে প্ৰচাৰ আৰু বিতৰণ কৰিছিল। চাৰিবেদ আৰু চৈধ্য শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে তেওঁ বৈদগ্ধ্য লাভ কৰিছিল। তাৰে সৈতে তেওঁ সেইকালত প্ৰচলিত দৃশ্য-শ্ৰব্য কাব্য, অলংকাৰ আৰু নাট্যশাস্ত্ৰ, জ্যোতিষ, ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ ব্যাপক জ্ঞানো যোগ দিছিল। মালবিকাগ্নিমিত্ৰত তেওঁ 'ত্ৰয়ীবিগ্ৰহবত্যেব' বুলি ঋক্, যজু, সামৰ উল্লেখ কৰিছে। ৰঘুবংশত তেওঁ বশিষ্ঠক অথৰ্বনিধি বুলি কৈ অথৰ্ববেদৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিছে। উপনিষদক অধ্যাত্মবিদ্যা বুলি তেওঁ আঙুলিয়াইছে। ৰঘুবংশৰ ১ /১৬/৩১ শ্লোকত উপনিষদ্ সাহিত্যৰে থকা তেওঁৰ পৰিচয় ব্যক্ত কৰিছে। ঋগ্বেদ্ (১০/৯৫) আৰু শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ (৫/১/১) আশ্ৰয় লৈ কালিদাসে বিক্ৰমোৰ্ব্বশীয়ম্ নাটক ৰচনা কৰাটোৱে বৈদিক সাহিত্যৰ ওপৰত থকা তেওঁৰ জ্ঞানৰ পৰিচয় দিয়ে।

একেদৰে কালিদাসৰ স্মৃতি বা ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ জ্ঞানো অসীম আছিল। ৰঘুবংশৰ দ্বিতীয় সৰ্গত (২/২) তেওঁ 'শ্ৰুতেৰিবাৰ্থং স্মৃতিৰন্বগচ্ছৎ' বুলি কৈছে। ৰঘুবংশতে (১/১৭) তেওঁ ৰেখামাত্ৰমপি ক্ষুণ্ণাদা মনোৰ্বৎৰ্মনঃ পৰম্' বুলি কৈছে। তেনেকৈ তেওঁ গৃহ্যসূত্ৰমতে শিৱ-পাৰ্বতী বা অজঃ ইন্দুমতীৰ বিয়াৰ বিৱৰণ দিছে। শকুন্তলাত (৬ষ্ঠ অঙ্কত) 'ননুগৰ্ভঃ পিত্ৰ্যং ৰিক্থমৰ্হতি' বুলি দায়ভাগৰ জ্ঞানৰ পৰিচয় দিছে মহাকবি কালিদাসে।

কালিদাসে ভাৰতীয় ষড়্দৰ্শনৰ জ্ঞানো লাভ কৰিছিল। 'প্ৰকৃতিঃ কৰ্ত্ৰী পুৰুষস্তু উদাসীনঃ' (কুমাৰসম্ভ ৰ ১১/১০) বুলি তেওঁ সাংখ্যৰ জ্ঞান প্ৰকাশ কৰিছে। সেইদৰে বেদান্তৰ জ্ঞানো তেওঁৰ আছিল। একেদৰে যোগ, ন্যায়বৈশেষিক দৰ্শনৰ বিষয়েও তেওঁৰ অগাধ পাণ্ডিত্য আছিল। তেওঁৰ মীমাংসাৰ জ্ঞান প্ৰকাশ পাইছে। সায়ন্তেন সৱনকৰ্মণি সংপ্ৰবৃত্তে, দিষ্ট্যা ধূমাকুলিতদৃষ্টেৰপি যজমানস্য পাবক এৱাহুতিঃ পতিতা,' 'অমী বেদিং পৰিতঃ', আৰু 'শ্ৰদ্ধা বিত্তং বিধিশ্চেতি ত্ৰিতয়ং তৎসমাগতং,' আদি বৰ্ণনাৰ মাজেৰে।

তদুপৰি কালিদাসে অৰ্থশাস্ত্ৰ, ব্যাকৰণ, কামশাস্ত্ৰ, জ্যোতিঃশাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, সংগীত, গীত, বাদ্য, নাট্যশাস্ত্ৰ, কোষ, ছন্দ, অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু পূৰ্ব কবিৰ প্ৰবন্ধাদিৰ ওপৰতো ব্যাপক দখলৰ পৰিচয় দিছে।

ভাস, কবিপুত্ৰ, সৌমিল্লকৰ পূৰ্ব প্ৰবন্ধৰ ওপৰতো কালিদাসে যথোচিত জ্ঞান লাভ কৰিছিল। ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু পু�ৰাণ সম্বন্ধেও তেওঁৰ বিস্তৃত জ্ঞান আছিল। তেওঁ ৰামায়ণক উপজীব্য কৰি ৰঘুবংশম্, শিৱ পুৰাণৰ কাহিনীৰ ওপৰত কুমাৰসম্ভৱ আৰু মহাভাৰতৰ শকুন্তলোপাখ্যানৰ আধাৰত অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ ৰচনা কৰিছিল।

সনাপোটকা। ১ম অংকৰ পৰা ৪র্থ অংকলৈ, সিফালে সপ্তম অংকতো প্রকৃতিৰ ভৰপূৰ আবেদন। বিশ্বৰ কোনো সাহিত্যতে হয়তো প্রকৃতি আৰু মানুহৰ এনে অভিন্ন মিশ্রণ দেখা নাযায়। মহাকবিৰ নাটকত উপস্থাপিত মানৱ চৰিত্রবোৰ স্বাভাৱিকৰূপে চিত্রিত হৈছে। তেওঁলোকৰ স্বভাৱ-চৰিত্র, ব্যৱহাৰ, ভাৱ-ভাষা ক'তো কৃত্রিমতাৰ নাম গোন্ধ নাই। সকলো যেন মানৱ-আদর্শৰ প্রতিনিধি আৰু তেওঁলোক মানৱ হৈও প্রকৃতিৰ সহযোগী, গুণৰ উৎকর্ষৰে চিত্রিত।

তেওঁলোকৰ মুখৰ ভাষা-সংলাপ নিতান্ত উপযোগী। যথাযোগ্যভাৱে উচ্চ শ্রেণীৰ চৰিত্রৰ মুখত যিদৰে সংস্কৃত ভাষাই খেও খাইছে, মধ্য আৰু নিম্নবর্গৰ চৰিত্রৰ মুখত সেইদৰে যথাযুক্তভাৱে প্রকৃত সংলাপ ব্যৱহৃত হৈছে।

কালিদাসে কাব্যৰ প্রয়োজনত ৰসানুভূতিৰ সৃষ্টি কৰিছে। বীৰ বা শৃঙ্গাৰ ৰসক নাটকত প্রধান ৰূপে উপস্থাপন কৰাটো নাট্য শাস্ত্রৰ বিধান। নাট্যকাৰ কালিদাসে তেওঁৰ নাটকবোৰত বিশেষভাৱে সম্ভোগ বা বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰৰ প্রয়োগ কৰিছে। তাৰ লগত প্রয়োজনত মহাকবিয়ে অন্যান্য ৰসৰ সংযোজন অৱশ্যে কৰিছে।

যথাযোগ্যভাৱে কবিয়ে উপমা আৰু উপমাগর্ভ অলংকাৰ প্রয়োগ কৰিছে। প্রতিটো শ্লোক সুন্দৰ ছন্দেৰে প্রকাশ লাভ কৰিছে। স্রগ্ধৰা, পুষ্পিতাগ্রা, মন্দাক্রান্তা, মালিনী, প্রহর্ষিণী, আর্যা, বসন্ততিলক, বংশস্থবিল, শার্দূলবিক্রীড়িত আদি ছন্দৰ সার্থক ব্যৱহাৰ দেখিবলৈ পোৱা যায় মহাকবিৰ ৰচনাসমূহত।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৯ ঃ কালিদাস কোনটো ৰীতিৰ কবি?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ মহাকবি কালিদাসে ব্যৱহাৰ কৰা কিছুমান ছন্দৰ নাম লিখক।

.....

৭.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মহাকবি কালিদাসৰ জীৱনসম্বন্ধে থকা কিম্বদন্তীৰ বিষয়ে জানিলে।
- মহাকবি কালিদাসৰ বিষয়ে যে কোনোধৰণৰ প্রমাণিত তথ্য পোৱা নাযায় সেই বিষয়েও জানিলে।
- ৰজা বিক্রমাদিত্যৰ লগত কালিদাস জড়িত হৈ থকাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল।
- কালিদাসৰ জন্মস্থান বা বাসস্থান উজ্জয়িনী বুলি অনুমান কৰা হয় বুলি জানিব পাৰিলে।

৭.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাৰ বৈশিষ্ট্য চাৰিটা লিখক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ কালিদাসৰ জীৱনসম্বন্ধে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ মহাকবি কালদাসৰ ৰচনা আৰু তাৰ উৎসৰ বিষয়ে লিখক।

*** ***** ***